

УДК 371.124

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-3-36>

Артем СТРИЖАКОВ,
 orcid.org/0000-0002-0539-8466,
 кандидат педагогічних наук,
 директор

Товариство з обмеженою відповідальністю «Цифромаркет»
 (Кропивницький, Україна) sao-84@ukr.net

ОСОБИСТІТЬ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ – ЇХ ВЗАЄМОВПЛИВИ

У статті проаналізовано описові і нормативні визначення особистості, показуючи, що в першому випадку кожна людина є особистістю, у другому, окрім того що кожна людина є особистістю, вона є «мірою відповідності людини певному ідеалу». Системою відліку при визначенні особистості у другому випадку є певний ідеал. Безперечно, нормативне визначення особистості слугує орієнтиром для кожної людини, але ідеал людської особистості пов'язаний з проблемою її типологізації, з одного боку, а з іншого – він змінюється від епохи до епохи, має своє конкретно-історичне визначення і виправдання. Зазвичай, він – ідеал особистості – реалізовується в конкретних історичних особах, пов'язаний з певними характерними рисами. Потреба в певному ідеалі особистості постійно виникає в той чи той період розвитку суспільства. Це залежить від драматичних обставин, історичних подій, від соціально-економічних завдань, що вирішуються на даному етапі. Очевидно, що ідеал особистості є певним типом, вид її цілісності, гармонією її структурних елементів. У певному значенні описовий підхід більш тяжіє до емпіричного вивчення особистості, в той час як пошуки ідеалу особистості, нормативність передбачають не тільки і не стільки описовість, скільки обґрунтування, доказовість того, чому даний тип особистості є ідеалом. Нормативна логіка дослідження особистості є, по суті, своєрідним вираженням теоретичного рівня її вивчення. Теоретичний і емпіричний рівні мають свою специфіку, своєрідність.

У цей час особистість все більше і частіше розглядається з позиції поняття діяльності. Не треба однак забувати, що діяльність може бути розглянута (класифікована) на різних рівнях буття людини: соціальному, біологічному, психологічному і фізіологічному. Відповідно і визначатися вона буде по-різному. Через діяльність як реальний процес співвідноситься внутрішнє і зовнішнє, точніше кажучи, зовнішнє проникає у внутрішнє (суспільні відносини перетворюються в характеристики особистості), а внутрішні властивості нібито виносяться зовні, проникають у зовнішнє (особистість опредмечує себе, змінюючи і перетворюючи суспільні відносини, предметний і духовний світ).

Ключові слова: особистість, соціум, соціальний стан, діяльність, соціалізація, простір, соціальне середовище.

Artem STRYZHAKOV,
 orcid.org/0000-0002-0539-8466

Ph. D. in Pedagogy,
 LLC "Tsyfromarket", CEO
 (Kropyvnytskyi, Ukraine) sao-84@ukr.net

PERSONALITY AND SOCIALIZATION – INTERACTIONS

The article will analyze the separation of descriptive and normative definition of personality, showing that in the first case every individual is personality, in the second also every individual is personality, but here personality is "a measure of a person's conformity to a certain ideal". In the second case, a certain ideal will act as a frame of reference when defining personality. Undoubtedly, the normative definition of personality serves as a reference point for every person. But, on the one hand, the ideal of the human personality is related to the problem of its typology, and on the other hand, it changes from era to era and has its specific historical definition and justification. As a rule, the ideal of personality is realized in specific historical persons, associated with certain characteristic features. The need for a certain personality ideal constantly arises in one or another period of the society development. It depends on dramatic circumstances, historical events, and socio-economic tasks being solved at this stage. It is obvious that the ideal of personality is also a certain type, a sort of its integrity, the harmony of its structural elements. In a certain sense, the descriptive approach gravitates more towards the empirical study of personality, while the search for the ideal personality, normativity involves not only and not so much descriptiveness, but justification, proof of why this type of personality is an ideal. The normative logic of personality research is peculiar expression of the theoretical level of its study. Theoretical and empirical levels have their own specificity, originality.

At this time, the personality is more and more often considered from the point of view of the concept of activity. At the same time, one should not forget that activity can be considered (classified) at different levels of human existence: social, biological, psychological and physiological. Accordingly, it will be determined differently. Through activity, as a real process, the internal and the external are correlated, more precisely, the external penetrates the internal (social relations are transformed into personality characteristics). And the internal properties seem to be brought out, penetrate into the external (personality objectifies itself, changing and transforming social relations, the material and spiritual world).

Key words: personality, society, social status, activity, socialization, spaciousness, social environment.

Постановка проблеми. За свідченням найрізноманітніших даних, для молодшої людини, яка вступає на самостійний шлях (психологи часто цей період називають рівнем особистісного розвитку), специфічним є домінування не школи, не навчання, навіть не розваг і відпочинку, а суспільства, соціуму, звичайно у власному світосприйнятті.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми індивідуалізації, особистісної та суб'єктивної орієнтації досліджують О. Пехота, А. Старева, Т. Тихонова; гуманізації та гуманітаризації – І. Зязюн, Г. Бал, Є. Барбіна, С. Гончаренко, В. Доній, В. Зайчук, Т. Койчева, В. Кузнецова, Н. Ничкало, Л. Петухова; зміст та напрямки особистісно орієнтованого виховання молоді – І. Бех, А. Бойко, О. Киричук, Г. Пустовіт, В. Рибалка. Особливий інтерес викликають вітчизняні наукові дослідження останніх років таких учених, як І. Бех, Я. Галета, В. Радул, М. Вечірко, Ю. Іванова, Л. Канішевська, І. Краснощок, І. Лебедик, М. Лебедик, І. Торбенко, С. Харченко, Г. Яворська, у яких розглядаються організаційні аспекти самовиховання студентів, проблеми їх професійного розвитку, самореалізації, самовизначення, позиції, становлення студентів як суб'єктів життєтворчості.

Мета статті – розгляд взаємовпливів соціалізації особистості та її взаємозв'язків в процесі діяльності та розвитку. Завдання передбачають узагальнення результатів різних наукових пошуків щодо пояснення особливостей розвитку особистості в різних умовах впливу та взаємодії особистості та середовища її життєдіяльності.

Існує проблема розробки інструментарію поведінки людини в новому економіко-соціальному середовищі демократичного суспільства, ринкових відносин, більш повної реалізації освіти як провідного фактору розвитку цивілізації й особистості в цьому процесі.

Однією із складних і ключових проблем педагогічної теорії і практики є проблема особистості і її розвитку в спеціально організованих умовах. Вона має різні аспекти, тому розглядається різними науками: віковою фізіологією і анатомією, соціологією, педагогічною психологією та іншими науками. Педагогіка вивчає і виявляє найбільш ефективні умови для гармонійного розвитку особистості в процесі навчання і виховання.

Основне положення, на якому базується дослідження – це обґрунтування взаємовпливів розвитку особистості і особливо явища соціалізації. Основними термінами є особистість, соціалізація, соціум.

Виклад основного матеріалу. Для молодшої людини стає важливим зв'язок із суспільством. Цей зв'язок стає внутрішньо регулярним, постій-

ним. У цей період важливим є розуміння специфічності відповідальності – не просто за себе, а відповідальності за себе у спільній справі, відповідальності за спільну справу й інших людей, але не в плані «самоактуалізації» за А. Маслоу (Маслоу, 1999) й Г. Оллпортом (Оллпорт, 2002), а в розумінні самоактуалізації, що передбачає передусім актуалізацію себе в інших і для інших.

Дослідженням цих проблем займаються різні науки: «Парадокс в тому, – зазначає Д. Фельдштейн, – що фундаментальні відкриття генетики викликали пошуків біологізаторських, соціологізаторських і соціобіологічних концепцій розвитку людини як особистості, зумовлюючи важливість чіткого визначення вихідних методологічних позицій. Це надто важливо, оскільки від відповіді на питання, як співвідноситься соціальне й біологічне в розвитку людської особистості, залежить побудова стратегії й тактики виховання підростаючого покоління» (Фельдштейн, 1999: 36).

Згідно сучасної педагогічної науки, особистість є єдиним цілим, в якій поєднане біологічне й соціальне. Біологічні зміни особистості впливають на її діяльність, спосіб життя. Проте домінуючими є результати соціального життя – мотиви, цілі, інтереси, завдяки яким особистість долає власні фізичні недоліки (вади) і певні властивості особливостей характеру, наприклад, запальність, сором'язливість тощо).

Особистість, як продукт суспільного життя водночас є живим організмом. Відношення соціального і біологічного в формуванні і поведінці особистості надзвичайно складні та завдають неординарного впливу на неї на різних етапах розвитку людини, в різних ситуаціях і видах спілкування з іншими людьми. Для того, щоб мати активний вплив на вихованців необхідно усвідомлено сприймати реальну ситуацію їх життєдіяльності й функціонування, намагатися зрозуміти як і які зрушення відбуваються у їх свідомості, мисленні, які фактори впливають на кожного окремого вихованця.

Особистість, за визначенням Л. Виготського (Выготский, 1991), це цілісна психічна система, яка виконує певні функції і виникає у людини, щоб обслуговувати ці функції. Основні функції особистості – творче освоєння суспільного досвіду і включення людини в систему суспільних відносин. Усі сторони особистості виявляються тільки в діяльності та відносинах з іншими людьми. Особистість існує, виявляється і формується в діяльності і спілкуванні. Звідси і найважливіша характеристика особистості – соціальний стан людини – всіма своїми виявами пов'язана з життям людей.

Своєрідним зразком стрибка із філогенезу й ембріогенезу в галузь вивчення типології особистості є конституційна концепція особистості. Поклавши за основу своєї концепції поняття «соматотонія» (тип статури), її автори з трьох шарів зародкових листків в ембріогенезі – ендодерми (із ендодерми утворюються внутрішні органи), мезодерми (із мезодерми утворюються внутрішні органи) і ектодерми (із ектодерми розвиваються шкіра й нервові тканини) виводить різні соматотипи, із них – типи темпераменту, із них – характер особистості, а потім і закономірності розвитку суспільства.

Користуючись термінологією О. Леонт'єва, можна сказати, що відбувається перетворення значень в особистісні смисли, і навпаки – особистісні смисли знаходять життєві значення (Леонт'єв, 1994).

Спираючись на категорію діяльності при теоретичному аналізі особистості, не треба водночас перебільшувати її значення, а тим більше абсолютизувати. Дійсно, з того факту, що людина стає особистістю тільки в діяльності і через діяльність, ще не слідує, що поняття діяльності безпосередньо пояснює нам усі вияви особистості, всю систему індивідуальних відмінностей. Висновок подібного роду випливає з того простого міркування, що особистість є не тільки продуктом, а й умовою діяльності, а це означає, що, принаймні, у відомому значенні ми повинні і саму діяльність пояснювати через особистість.

Якщо раніше при вивченні особистості прімаат віддавався зовнішнім умовам, зовнішнім параметрам, то зараз переноситься акцент на інше: особистість розкривається через аналіз внутрішнього змісту, який в свою чергу виявляється зовні, і тим самим в певному значенні сама себе змінює. У основі особистості, за О. Леонт'євим, лежать відносини підпорядкованості людської діяльності, що породжується ходом їх розвитку (Леонт'єв, 1994).

У свій час В. Бехтерев вважав: «Особистість є істотою соціальною в справжньому розумінні слова, повторюючи не свої особливості, а загальні для усіх погляди, виконуючи загальні для усіх звичаї, виявляючи у відомих випадках загальні усім дії... Людина в суспільстві безумовно підпорядкована суспільним вимогам» (Бехтерев, 1921: 11).

Універсалізацією законів неорганічного, органічного і надорганічного світу, під яким В. Бехтерев розумів людське суспільство, він прагнув пояснити явища суспільного життя. Такими законами, запозиченими з фізики, біології й інших природничих наук є: закон збереження енергії, закон тяжіння, закон ентропії й інші (Бехтерев, 1921: 88).

Багато хто з дослідників в галузі психології цілком обґрунтовано стверджують, що взаємини особистості загалом і її здібності є одним з ключових у розкритті змісту особистості. Так, наприклад, звертається увага на діалектику здібностей і діяльності, коли внаслідок «незівпадань» змісту діяльності й змісту здібностей «стає можливим процес розвитку того і іншого». «Незівпадань» може не тільки розвивати, а й гальмувати розвиток цих структурних компонентів системи особистості. В існуючих класифікаціях здібностей виділяють переважно не тільки індивідуальні, а й загальні здібності. Цілком правомірним, на наш погляд, є визначення трьох основних груп здібностей: загальні, спеціальні та індивідуальні.

Важливого значення в багатьох дослідженнях проблеми структури особистості надається її психологічному змісту. Під психологічним розуміється один із аспектів соціальної діяльності людини і функціонування суспільства в цілому, а саме той, який характеризує ті аспекти, що виникають стихійно.

Соціалізація – це нелінійний процес саморозвитку людини під впливом соціуму, всього зовнішнього середовища. Визначальним фактором в соціалізації є не природні задатки людини самі по собі, а сформовані зовнішнім середовищем особистісні якості як продукт освіти й виховання. Звичайно, талант, творчі здібності ґрунтуються на природно-біологічних задатках, але їх розвиток вимагає відповідних соціальних умов. Звідси І. Смирнов виводить таку формулу соціалізації: людина – освіта – професія – особистість (Смирнов, 2005).

Олюднений простір – це, по-перше, простір предметів, за яким закріплені історично вироблені способи їх застосування; по-друге, закріплені в даній культурі правила, ритуали, норми взаємин і спілкування дитиною залежно від зайнятої неї при народженні соціальною позицією в суспільстві; по-третє, в олюднений простір входить й олюднений час – режим, часовий розпорядок життя новонародженого, який передбачає що й коли з ним потрібно робити.

Соціальне середовище зумовлює характер життєдіяльності людини й зі свого боку визначається умовами, які властиві історично певному суспільству. Складниками соціального середовища в найзагальнішому плані вважають державний лад, матеріальні й духовні цінності життя, систему правових і економічних взаємин.

Стан соціального середовища, як і рівень розвитку суспільства в цілому є основним критерієм оцінки добробуту й життєздатності будь-якої кра-

їни. В процесі розвитку цивілізації відбувається зміна пріоритетів людства. В даний час символом прогресу й величі країни є передові технології, передусім комп'ютерні. Під соціальним ми розуміємо все те, що характеризує специфічні для людини і суспільства, на відміну від тваринного світу, умови. Тенденції щодо зниження ролі виховання як поняття і явища не мають жодних розумних основ. Якщо освіта все більше удосконалюється за рахунок нових педагогічних технологій, методик і навчального обладнання, то виховання залишається найскладнішим процесом й стороною відтворення людини, а в останні роки воно ще стало й найбільш занедбаною стороною формування особистості.

У педагогіці та психології з проблеми особистості і її розвитку мали місце три основних напрямки: біологічний, соціологічний і біосоціальний.

Представники біологічного напрямку, вважаючи особистість суто природною істотою, всю поведінку людини пояснюють дією властивих їй від народження потреб, потягів та інстинктів (Фрейд, 1989).

Людина вимушена підкорятися вимогам суспільства і при цьому постійно вгамовувати природні потреби. Щоб приховати цю постійну боротьбу саму з собою, вона «одягає маску» або незадоволення природних потреб замінює заняттями яким-небудь видом діяльності.

Представники соціологічного напрямку вважають, що хоч людина народжується як істота біологічна, однак у процесі свого життя вона поступово соціалізується завдяки впливу на неї тих соціальних груп, з якими вона спілкується. Чим нижча за рівнем розвитку особистість, тим яскравіше і виразніше виявляються у ній біологічні межі, передусім інстинкти володіння, руйнування, статеві тощо.

Представники біосоціального напрямку вважають, що психічні процеси (відчуття, сприйняття, мислення і інші) мають біологічну природу, а спрямованість, інтереси, здібності особистості формуються як явища соціальні. Такий розподіл особистості ніяк не може пояснити ні її поведінку, ні її розвиток.

Антропоцентристська парадигма мислення сутність людини вбачає або в самій людині, або в тому середовищі (біологічному, соціальному або фізичному), що впливає на неї. Із антропоцентристської парадигми мислення слідує дуалістичний погляд на людину, що приводить до виключення людини із природи й суспільства, а потім за допомогою схем двофакторної детермінації розвитку людини, яка перетворює її в кентавра із давньогрецьких міфів – напівтварину, напівлюдину, напівбіологічну, напівсоціальну істоту.

Біохевіористи, досліджуючи людину як «стимульно-реактивну» істоту, що взаємодіє з тим же середовищем, що й тварини, допускають не тільки нерівномірну абстракцію від закономірностей розвитку людини в історії суспільства. Вони допускають також і необґрунтовану абстракцію і як біологи ототожнюють закономірності розвитку виду «людини» із закономірностями інших видів.

Протиріччя між мотивами діяльності індивіда, що виявляються у вигляді конфлікту або гармонійності, взаємодії з ідеалами й нормами соціальної спільності, може бути розв'язане засобами вчинків або дій, які перетворюють рядову програму соціальної спільності, або різноманітних перебувань мотивів індивідуальності в процесі взаємодії із соціальною спільністю. У разі, якщо протиріччя має характер гармонійної взаємодії, вчинки і дії індивідуальності сприяють подальшому інтересу соціальної спільності. Якщо ж протиріччя виступає як конфлікт, то активність індивідуальності може спонукати перебудову родової програми даної спільності, привести до іншого напрямку еволюційного процесу цієї системи.

Діяльність організовується так, щоб її виконання особистістю розкривало для неї ті чи ті сторони суспільних відносин, залучало її в ці відносини, забезпечувало б розвиток життя особистості у системі суспільних відносин і їх відбиття в її свідомості. Інакше кажучи, формування суспільно значущих рис і властивостей особистості залежить від того, наскільки її діяльність організована і спрямована на якомога ширше залучення в систему суспільних відносин, що дозволяє їй зробити новий крок у просуванні цією системою. Саме такий шлях дає можливість особистості бачити перспективу власного розвитку у цій системі людських стосунків.

Звідси слідує, що незівпадання за змістом понять особистості та діяльності дозволяє зробити висновок про те, що соціальну якість не можна визначити тільки через поняття діяльності. Тому потрібно звернутися до інших особистісних видів діяльності, але вони повинні розглядатися не у відриві, а через призму діяльності. Це пояснюється саме тим, що характер діяльності і рівень її розвитку, як уже було зазначено, виступають істотною характеристикою особистості. Крім того, особистість потрібно розуміти як процес здійснення певної сукупності ієрархічно співвіднесених різних видів діяльності. Тому праві ті дослідники, які зазначають, що якщо праця створила людину, то розподіл праці сформував різноманіття людських особистостей. Це є важливим моментом в розробці системи соціальної типології і соціальній цілісності особистості.

Розуміння соціальної якості особистості не можна обмежувати тільки аналізом специфіки і структури діяльності (мета, засіб, результат і т. і.). Це з усією очевидністю свідчить на користь того незаперечного факту, що потреби детермінують діяльність і тим самим безпосередньо впливають на соціальну якість особистості. Потреби не формально, не тільки як джерело, а змістовно, якісно визначають характер діяльності особистості. Потреба є центральною спонукальною ланкою в реальній предметній діяльності людини. Отже, цілком зрозуміло, що не можна розглядати соціальну якість особистості без звернення до такого важливого елемента, як потреба.

Процес розвитку виховної системи, якщо над ним спостерігати достатньо довго, в загальному випадку не зводиться лише до ієрархізації (перехід від простого до складного), а є надто складним і заплутаним процесом багатоступінчатої почерговості процесів ієрархізації і деієрархізації (перехід від складного до простого).

Загальновідомо, що прогрес у розвитку будь-якої діяльності полягає у введенні різного роду удосконалень. Іншими словами, будь-яка новація в сфері діяльності є модифікація цієї діяльності. З огляду сучасних досліджень виявляється, що в кожному виді діяльності існує природна межа новацій.

Поняття «система» визначається як сукупність елементів, які знаходяться у взаєминах і зв'язках одне з одним, які утворюють певну цілісність, єдність. Системна методологія аналізу розвитку людини включає положення про людину як «елемент» різних систем (фізичних, біологічних, соціальних), в яких людиною виявляються й здобуваються характерні цим системам якості (1); про вивчення еволюції й історії систем, що народжують людину (2); про аналіз цільової детермінації живих систем (3); про необхідність виникнення феномена особистості і її ролі в розвитку різних систем (4); про виділення таких системовірних основ, які б забезпечували пристосування людини до світу природи й культури, її саморозвиток (5).

Л. Виготський запропонував принцип аналізу «за елементами». Так він писав: «Суттєвою ознакою такого аналізу є те, що його наслідком є продукти, сторонні стосовно аналізованого цілого. Це елементи, які не містять у собі властивостей, що притаманні цілому як такому, і володіють рядом нових властивостей, які б це ціле ніколи не могли виявити» (Виготський, 1991: 46).

Соціальна активність вирізняє людину, так само як і інша особливість її поведінки: використання людиною знарядь. Людина є «homo technicus» і «homo socialist». Специфіка колектив-

них дій полягає в тому, що колектив діє й проявляє себе як ціле; в його діяльності виключають нові якості й властивості його членів, і ці якості існують лише при взаємодії й об'єднанні людей.

Наступним чином розкриває взаємозв'язок біологічного і соціального в рамках психологічної науки Б. Ломов. Так вчений зауважує, що поняття «розвиток особистості», «розвиток організму» є лише науковими абстракціями, що охоплюють різні сторони єдиного процесу, але водночас багатоякісного в своїх виявах. Взаємне опосередкування біологічного й соціального подано в цьому процесі, мабуть, у найбільш повній і розгорнутій формі (Ломов, 1984). Це взаємне опосередкування здійснюється через систему психологічних властивостей людини.

Ще більш визначено пише з цього приводу А. Лурия, який зазначає, що Соціальне не просто «взаємодіє» з біологічним, а утворює нові функціональні системи, використовуючи біологічні механізми, забезпечуючи їх нові форми роботи. У формуванні саме таких «функціональних новоутворень» і лежить факт виникнення вищих форм свідомої діяльності, які утворюються на межі природного і суспільного та дають підстави для виокремлення такої науки, як психологія, що вивчає ті нові закони, які народжуються у процесі цієї взаємодії (Лурия, 1978).

Серед еволюціоністських поглядів на взаємини організму й середовища виділяють три варіанти: а) пояснення адаптивних змін організму виключно впливом середовища (ламаркізм); б) пояснення адаптації ендегенними внутрішніми мутаціями з наступним відбором; в) пояснення адаптації прогресуючим впливом зовнішніх і внутрішніх факторів.

Висновки. Розгляд соціального середовища, суспільства як зовнішньої сили, яка впливає на індивід виходить із антропоцентричної парадигми мислення, що перетворює індивід у точку застосування зовнішніх впливів з боку суспільства.

Звідси провідним фактором соціалізації в наш час є освіта як основний спосіб передання інформації й організований процес опанування системою наукових знань, а також пізнавальних умінь й навичок з метою розвитку творчих сил та здібностей особистості.

Кожному періоду життя людини відповідає провідний вид діяльності, який розвиває, стимулює або мотиваційно-потребнісний або операційно-технічний бік розвитку. Протиріччя між ними і є рушійними силами розвитку.

Аналіз і створення відповідних впливів на особистість вихованців і може бути одним із

основних завдань виховання. Також до напрямків подальших досліджень ми відносимо особливості взаємодії ефективного впливу на розвиток особистості соціалізації та виховання, окрім цього, й глобалізаційні особливості соціалізації особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология. Петроград: Колос, 1921. 473 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Под ред. В. В. Давыдова. Москва: Педагогика, 1991. 480 с.
3. Леонтьев А. Н. Философия психологии: монография. Москва: МГУ, 1994. 228 с.
4. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1984. 444 с.
5. Лурья А. Р. Основы нейропсихологии: учеб. пособ. Москва: МГУ, 1978. 374 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. СанктПетербург: Евразия, 1999. 479 с.
7. Оллпорт Г. Становление личности. Избранные труды. Москва: Смысл, 2002. 462 с.
8. Смирнов И. П. Социализация и цивилизация (проблемные ситуации современности). *Мир психологии*. 2005. № 1. С. 24-31.
9. Фельдштейн Д. И. Психология взросления. Структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. Избр. тр. Москва: Изд-во МПСИ: Флинта, 1999. 670 с.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. Москва: Наука, 1989. 456 с.

REFERENCES

1. Bekhterev V. M. Kollektivnaya refleksiologiya [Collective reflexology]. Petrograd; Kolos, 1921. 473 p. [in Russian].
2. Vygotskij L. S. Pedagogicheskaya psihologiya [Pedagogical psychology] / Under the editorship of V. V. Davydov. Moscow: Pedagogika, 1991. 480 p. [in Russian].
3. Leont'ev A. N. Filosofiya psihologii [Philosophy of psychology]: monograph. Moscow: MGU, 1994. 228 p. [in Russian].
4. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii [Methodological and theoretical problems of psychology]. Moscow: Nauka, 1984. 444 p. [in Russian].
5. Luriya A. R. Osnovy nejropsihologii [Fundamentals of Neuropsychology]: tutorial. Moscow: MGU, 1978. 374 p. [in Russian].
6. Maslou A. Motivatsiya i lichnost. [Motivation and personality/ tr. from English A. M. Tatlybaeva. Stait Petersburg: Eurasia, 1999, 479 p. [in Russian].
7. Ollport G. Stanovlenie lichnosti [The formation of personality]. Selected works. Moscow: Smysl, 2022, 462 p. [in Russian].
8. Smirnov I. P. Socializaciya i civilizaciya (problemnye situacii sovremennosti) [Socialization and civilization (problematic situations of today)]. *The world of psychology*. 2005. № 1. pp. 24–31. [in Russian].
9. Fel'dshtejn D. I. Psihologiya vzrosleniya. Strukturno-soderzhatel'nye harakteristiki processa razvitiya lichnosti. [Psychology of growing up. Structural and content characteristics of the process of personality development]. Selected works. Moscow: MPSI: Flinta, 1999. 670 p. [in Russian].
10. Frejd Z. Vvedeniye v psihoanaliz. Lekcii [Introduction to Psychoanalysis: Lectures]. Moscow: Nauka, 1989. 455 p. [in Russian].